

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 347.2/3

П. Д. Гуйван
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України,
професор Полтавського інституту бізнесу
Міжнародного науково-технічного університету
імені академіка Юрія Бугая

ЧАСОВІ ЧИННИКИ ЯК МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА

Будь-яке суб'єктивне право має цінність тільки завдяки тому, що ним можна скористатися для задоволення власних потреб уповноваженої особи, тобто завдяки можливості реалізації права [1, с. 11]. Отже, будучи суб'єктом певного матеріального права, особа неодмінно отримує і відповідні ступені свободи, в межах яких своєю поведінкою вона може перетворити закладені у суб'єктивному праві можливості в необхідний матеріальний результат. Одним із факторів, що обмежує свободу управненої особи під час реалізації суб'єктивного права, може бути час. Практично завжди суб'єктивне право має певні межі не тільки за змістом чи способом його здійснення, а й у часі. Не можуть виникати цивільні права з невизначеним змістом чи такі, які не припускають їх фізичного здійснення. Те ж стосується і суб'єктивних прав, строк існування яких дорівнює нулю. Отже, кожне матеріальне право повинно мати строк дії, протягом якого воно може бути реалізоване.

Питання щодо меж здійснення суб'єктивного права та наслідків реалізації його поза цими межами в науковій літературі досліджувалися такими вченими, як О.С. Іоффе, М.М. Агарков, В.П. Грибанов, С.М. Братусь, Є.О. Мічурін, О.В. Волков, Т.С. Яценко та ін. Однак їхні праці обмежувалися переважно аналізом кількісних характеристик та обсягів повноважень, що входять до складу змісту права, а також результатами здійснення його з перевищенням саме цих показників. Серйозних наукових досліджень своєчасності здійснення суб'єктивного права у цивілістичній літературі не проводилося. Значною мірою це пояснюється недооцінкою гостроти проблеми чи навіть нерозумінням важливості відповідних цивільних відносин. Саме тому багато років механізм застосування права в межах темпоральних вимірів правовідношення регулювався судовою практикою, яка, у свою чергу, досить обережно і часто неоднозначно відображала це у конкретних правозастосуваннях.

Отже, проблема належного здійснення матеріального права виключно в тих межах (зокрема, і часових), що встановлені нормативно чи за згодою учасників правовідношення, залишається актуальною. Саме на дослідження цих питань і спрямована пропонована наукова робота.

Зміст суб'єктивного права становить обсяг дозволеної поведінки управненої особи, яку вона може здійснити для реалізації свого права. Іншими словами, суб'єктивне право – це міра можливої поведінки уповноваженої особи. У цивілістичній науці переконливо доводиться, що можлива поведінка, яка становить зміст суб'єктивного права, та поведінка, спрямована на здійснення права, співвідносяться між собою як можливість і дійсність [2, с. 77]. Реалізуючи своє право, суб'єкт вчиняє реальні вольові дії, перетворюючи зазначену можливість у реальність. Суб'єктивне право може виникати як результат волевиявлення особи. Так, укладаючи договір оренди майна, орендар створює своїми діями право користування і володіння певним майном. Проте суб'єктивне право може виникати і поза волею управненої особи. Наприклад, право громадянина на заповіт, право на відшкодування нанесеної шкоди тощо. Навпаки, реалізація суб'єктивного права відбувається у результаті конкретних вольових учинків особи, спрямованих на перетворення у дійсність закладених у праві можливостей поведінки. У цих діях знаходить відображення не тільки воля управненої особи, а й специфічні особливості конкретного випадку.

Власне кажучи, кожне суб'єктивне право як міра можливої поведінки управненого суб'єкта має відповідні межі. У літературі триває дискусія про відсутність таких меж під час реалізації права власності. На думку Ф.К. Савиньї та його послідовників, право власності за своєю природою є необмеженим правом, воно надає суб'єкту змогу отримувати всіляку вигоду від використання власності, не рахуючись із будь-якими іншими обставинами. Інші вчені-цивілісти вка-

зували на обмеженість права власності нормами законодавства, а влада власника над річчю здійснювалась у межах, визначених законом [3, с. 232; 4, с. 248]. Навряд чи можна підтримати подібну тезу. Вважаємо, що її прихильники змішують існування самого права та його належність певній особі. Адже суб'єктивне право тому й зветься суб'єктивним, що має свого носія. А останній не може існувати вічно (ліквідація юридичної особи, смерть фізичної особи). Те ж стосується і обмеженого існування у часі самого об'єкта права власності (знищення, споживання речі тощо).

Сьогодні у цивілістиці домінуючою є теза, відповідно до якої право власності особи не може використовуватись у супереч закону та моральним засадам суспільства, на шкоду екологічному стану, правам, свободам та інтересам інших осіб. В іншому разі здійснення права власності слід кваліфікувати як зловживання правом [5, с. 288; 6, с. 420]. Відповідне правило знайшло відображення і у Цивільному кодексі України (див. ст. 319 ЦКУ). Форма реалізації принципу справедливості, добросовісності і розумності є порядком утілення його вимог у поведінці суб'єктів цивільного обороту, у взаємовідносинах між ними. У матеріальних відносинах здійснення принципу справедливості та розумності, як правило, пов'язується із встановленням меж суб'єктивних матеріальних прав контрагентів.

Отже, досить безспірною виглядає висловлена в науці позиція щодо обмеженості будь-якого суб'єктивного права. Але це стосується лише існування меж поведінки уповноваженої особи щодо змісту права (наприклад, він може визначатися законом чи договором) або способу та характеру його реалізації (щодо цього межі права мають враховувати положення законодавства, моральні засади суспільства, права та інтереси інших осіб). Що ж стосується строків існування суб'єктивного права як одного із факторів, що впливає на межі поведінки уповноваженої особи, то положення про обмеження права певними строками не має загальноприйнятого характеру. Вважаємо це істотним доктринальним недоліком.

У науковій літературі неодноразово відзначалося, що суб'єктивні матеріальні права не можуть бути необмеженими: цивільне законодавство не може спрямовуватися виключно на забезпечення можливості реалізації прав уповноваженої особи та її захист. Воно також зацікавлене у забезпеченні стабільності і визначеності правовідносин, у захисті прав та інтересів інших осіб, основних засад суспільства тощо. Саме з метою забезпечення цих інтересів законодавство встановлює певні рамки здійснення суб'єктивних цивільних прав, зокрема і стосовно часу [7, с. 26–28]. Справді, відсутність встановленого на нормативному рівні строку

звернення кредитора спадкодавця з вимогами до спадкоємців призвело б до тривалої невизначеності стосовно обтяженості спадкової маси та досить часто взагалі призводило б до неможливості регулювання спадкових відносин. Ті ж наслідки потягло б, наприклад, невстановлення у договорі підяду строку виконання робіт. Таким чином, можна погодитися, що встановлення меж здійснення цивільних прав є не обмеженням цих прав, а є упорядкуванням наявних матеріальних відносин [8, с. 257–268].

Важливою особливістю суб'єктивного матеріального права є забезпечення реальної можливості його здійснення управненою особою. Повторимо, кожне матеріальне право мусить мати строк дії, протягом якого воно може бути реалізоване. Тому строк існування суб'єктивного права не може бути «негайним». На нашу думку, слід зробити уточнення змісту такого строку. По-перше, хоча закон уживає зазначений термін для характеристики часу, протягом якого боржник має виконати обов'язок, усе ж він повністю стосується і часу існування суб'єктивного права кредитора. Адже дія у часі суб'єктивного обов'язку відповідає такій же дії суб'єктивного цивільного права. А, як вказувалося вище, цивільне право не може існувати мить, оскільки початковий і кінцевий терміни миттєвості збігаються. По-друге, треба погодитися із висловленою у науковій літературі думкою про те, що, коли законодавець вважає за потрібне миттєве (негайне) виконання зобов'язання, то під цим терміном треба розуміти мінімальний розумний строк, необхідний для вчинення конкретної дії, якою досягаються реалізація суб'єктивного права [9, с. 210].

У цивілістиці загальноприйнятним є погляд, відповідно до якого здійсненням суб'єктивного права є вчинення управненою особою окремих дій у межах наявних у неї як суб'єкта права повноважень [10, с. 12]. Якщо ж способи реалізації права виходять за встановлені межі здійснення права, то кваліфікуються як зловживання правом. Сказане значною мірою справедливо для реалізації права всупереч його призначенню чи на шкоду інтересам інших осіб. Зокрема, законодавство багатьох країн прямо забороняє так звану шикану: використання права виключно з метою нанесення шкоди іншій особі¹.

Утім, далеко не всі дослідники підтримують таку думку про можливість зловживання суб'єктивним правом, як і про перевищення меж його здійснення. Саме зведення свободи особи до рамок матеріального зобов'язання є уже обмеженням. Вони утискують, зменшують свободу особи, тож, вважає Ф.К. Савиньї, заслуговують

¹ Див., наприклад, §226 Німецького цивільного укладення.

юридичного захисту лише настільки, наскільки вона позитивно вимагається необхідністю цивільного обороту [11, с. 68]. Саме таку причину обмеження договірної відповідальності в окремих українських законах вбачає і Є.О. Мічурін [12, с. 84]. При цьому прихильники такої теорії вказують, що зловживання правом фактично є порушенням конкретних правових приписів, оскільки особа діє усупереч встановленому правилу, і повністю охоплюється диспозиціями конкретних забороняючих норм цивільного законодавства. Отже, для конструкції зловживання правом місця не залишається. Тому дії, що здаються зловживанням правом, насправді вчиняються за межами права, коли особа переходить межі дозволеного та діє усупереч праву [13, с. 426].

Ми не можемо підтримати такий науковий підхід. Справді, особа може в межах існування її суб'єктивного права (зокрема, і впродовж строку дії) самостійно обирати способи і спрямованість його реалізації. Серед останніх можуть бути і такі, що, наприклад, завдають шкоди іншим праволодільцям. Скажімо, власник автомобіля паркує його таким чином, що заважає іншим особам проїздити до свого житла чи гаражів. Тут власник діє у своєму праві, але його реалізація шкодить оточуючим суб'єктам. Таке неналежне використання права має кваліфікуватись як зловживання.

Водночас слід погодитися, що зловживання правом пов'язане не зі змістом самого права, а з його здійсненням [1, с. 32], тому вчинення окремих дій (як правомірних, так і неправомірних) поза межами змісту права слід кваліфікувати як такі, що не спираються на суб'єктивне право. Існує й інша думка: здійснення суб'єктивного права поза його межами або змістом [14, с. 50] також є зловживанням правом. Проте хибність такої позиції чітко простежується під час аналізу можливостей реалізації матеріального права поза часовими межами його існування. Стосовно здійснення управненою особою повноважень, що становлять зміст суб'єктивного права, до початку існування чи після закінчення права справедливим буде твердження М.М. Агаркова, що такі дії відбулися за межами права і тому не можуть вважатися зловживанням правом [13, с. 427]. Зрозуміло, що пред'явлення уповноваженою особою вимог поза часовими межами здійснення права потягне неможливість його реалізації. Особа здійснила юридично значимий вчинок за межами строків існування певного суб'єктивного права, тому буде помилковим вважати її суб'єктом, що реалізує (вживає) своє право. Подібні дії слід розглядати не як зловживання правом, а як протиправні.

При цьому маємо відзначити, що вчинення певних дій, які не слідують із наявного в осо-

би суб'єктивного цивільного права, не тотожне протиправності діяння. Дії можуть визнаватися протиправними, якщо вони протирічать законодавчим приписам. Якщо ж дії, хоча і не ґрунтуються на належному особі суб'єктивному праві, але не вступають у протиріччя із вимогами закону та відповідають критеріям інтересу особи, їх необхідно визнавати правомірними (ч. 2 ст. 15 ЦК України).

Здійснення суб'єктивного права поза межами його існування не може кваліфікуватись як зловживання правом, бо права ще або вже немає. Як влучно зазначив М. Планіоль, або припиняється право, або починається зловживання (*Le droit cesse ou l'abus commence*) [15, с. 157]. Отже, вчинки, котрі відповідають обсягу суб'єктивних повноважень особи поза періодом їхнього існування, слід розглядати не інакше, як здійснення дій, що не становлять повного змісту права, тобто як вчинення їх без належних підстав. У результаті може настати відмова у захисті права у зв'язку з неналежністю його особі. У цьому контексті не можна погодитись із твердженням, що використання права поза межами його дії є зловживанням правом [16, с. 16; 17, с. 154], оскільки жодного права вже не існує.

Обмеження у зобов'язальному праві виокремлювалися деякими вченими з суспільно значимою метою на загальнонауковому рівні [11, с. 68]. Для зловживання правом необхідно щонайменше ним володіти, оскільки такий прояв за відсутності права є поведінкою всупереч праву і, отже, підпадає під визначення звичайного правопорушення [18, с. 63]. Відповідно до чинного українського цивільного законодавства як неправомірні і карані розцінюються лише діяння щодо здійснення свого права на шкоду іншим особам, культурній спадщині, всупереч закону чи моральним засадам суспільства (ст. 13 ЦКУ). Таким чином, поняття зловживання правом не охоплює випадків його здійснення поза межами (зокрема, часовими) існування. Вчинки, здійснені суб'єктом права поза періодом їхнього існування, навіть якщо вони відповідають обсягу повноважень особи, слід розглядати не інакше, як здійснення дій, що не становлять повного змісту права, тобто як вчинення їх без належних підстав.

Отже, зловживання правом можливе лише впродовж строку його існування шляхом учинення певних дій у своєму праві, але ці дії спрямовані проти охоронюваних законом інтересів інших осіб. Елементами зловживання можуть бути недотримання змісту суб'єктивного права в частині обсягу чи мети його реалізації. Натомість, як вбачається, матеріальне право може бути здійснене носієм у будь-який момент його чинності, «несвоєчасне» здійснення права впродовж строку його існування не може кваліфікуватись як зловживан-

ня. Утім, доводиться чути твердження на кшталт того, що суб'єктивне право, будучи реалізованим «не в той момент» протягом його дії, може також порушити інтереси інших осіб, а отже, може бути зловживанням. Ця позиція заслуговує на критичну оцінку.

Буквальне тлумачення положень українського законодавства дозволяє зробити висновок про тотожність юридичної природи регулятивних і охоронних зобов'язальних відносин, зокрема щодо темпоральних меж їхньої реалізації. Якщо екстраполювати наведені вище положення про належність здійснення права саме в деякі періоди його існування на охоронні правовідносини (наприклад, ті, що проявляються у здійсненні матеріального права особи на позов), можемо зробити висновок, що звернення за судовим захистом у певні періоди позовної давності має бути кваліфіковане як реалізація права проти його призначення. Наприклад, коли відповідач хворіє тощо. Дозволимо собі категорично не погодитись із такою тезою. Час здійснення права в межах строку існування не може впливати на вибір способу його реалізації (скажімо, у наведеному нами прикладі хвороба відповідача враховується іншими юридичними механізмами, зокрема шляхом відновлення позовної давності). Обираючи період і час реалізації свого повноваження у межах обсягу та часу дії права, особа вчиняє його реалізацію. Здійснюючи право неналежним чином, вона тим самим заміняє дозволені форми поведінки на недозволені [2, с. 83]. Але встановлений для здійснення суб'єктивного права час якраз і визначає межі можливої поведінки правоволодільця у розумінні наявності чи відсутності в особи суб'єктивного права у цей конкретний момент. Після закінчення чи до початку дії права зловживання не може бути з огляду на те, що у фігуранта відсутнє право, прояви якого він учиняє. Тому будь-які випадки реалізації права «не в той момент» протягом його дії не входять до поняття зловживання.

З урахуванням викладеного вище можемо зробити деякі висновки. Сучасна доктрина і законодавство притримуються тези про можливість зловживання правом його носієм. При цьому очевидно, що таке зловживання є вчиненням уповноваженим дій «у своєму праві», проте ці дії спрямовані проти інших охоронюваних прав та інтересів.

Межі цивільного права визначаються як його змістом, порядком здійснення, так і часом існування. Вихід правоволодільця за межі вказаних характеристик може призвести до різних наслідків. Так, учинення особою дій поза межами дозволеної поведінки або строків дії права буде розглядатись як дії особи, якій узагалі право не належить. Скажімо, продовження користуван-

ня майном після закінчення строку договору оренди маємо кваліфікувати не як зловживання правом, а як безпідставні дії, що не ґрунтуються на титулі. Інша річ, коли відбувається використання недозволених конкретних форм у рамках дозволеного загального типу поведінки: таку ситуацію можна характеризувати як порушення меж здійснення суб'єктивних цивільних прав. Так, використання земельної ділянки, що тягне погіршення якісних показників землі, є зловживанням своїм матеріальним правом. Сюди ж необхідно віднести і шикану – використання власного матеріального права виключно на шкоду правам інших осіб.

Зміст практичного застосування правила про реалізацію суб'єктивного матеріального права протягом строку його існування можна звести до науково обґрунтованого принципу здійснення цивільних прав. За своєю правовою силою зазначений принцип полягає у законодавчому закріпленні загального обов'язку для будь-якої управленої особи здійснювати належні їй повноваження лише в межах змісту відповідного суб'єктивного матеріального права. Іншими словами, реалізація суб'єктивного права можлива лише в певних межах, що характеризують його зміст, строк і характер здійснення. Не викликає сумнівів той факт, що межі здійснення права визначаються не тільки його змістом, встановленим згідно з правовими приписами, котрі містяться у конкретних нормах законодавства, а й часовими рамками його існування. Будь-які дії, вчинені особою поза межами тривалості її права, слід розглядати як правопорушення.

Література

1. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав / В.П. Грибанов. – М. : Российское право, 1992. – 208 с.
2. Иоффе О.С. Пределы осуществления субъективных гражданских прав / О.С. Иоффе, В.П. Грибанов // Советское государство и право. – 1964. – № 7. – С. 76–85.
3. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Г.Ф. Шершеневич. – М. : СПАРК, 1995. – 556 с.
4. Мейер Д.И. Русское гражданское право : в 2 ч. (по исправленному и дополненному 8-му изд., 1902) / Д.И. Мейер. – М. : Статут, 2000. – 831 с.
5. Общая теория права и государства : [учеб.] / под ред. В.В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 1999. – 520 с.
6. Малиновский А.А. Проблемы законодательной дефиниции термина «злоупотребление правом» / А.А. Малиновский // Проблемы юридической техники / под ред. В.М. Баранова. – Нижний Новгород, 2000. – С. 420–425.
7. Гуйван П.Д. Правовая природа гражданско-правовых сроков / П.Д. Гуйван // LEGEA SI VIATA. – 2015. – № 6/2 (282). – С. 26–30.
8. Гуйван П.Д. Теоретичні питання строків у приватному праві : [монографія] / П.Д. Гуйван. – Харків : Право, 2014. – 632 с.
9. Боднар Т.В. Строк (термін) виконання договірних зобов'язань в цивільному праві України /

Т.В. Боднар// Вісник господарського судочинства. – 2004. – № 2. – С. 207–212.

10. Луць В.В. Строки і терміни у цивільному праві : [монографія] / В.В. Луць. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 320 с.

11. Нолькен А. Договоры в пользу третьих лиц / А. Нолькен. – СПб. : Типография императорской академии наук, 1885. – 230 с.

12. Мічурін Є.О. До природи обмежень майнових прав фізичних осіб / Є.О. Мічурін // Форум права. – 2006. – № 3. – С. 81–86.

13. Агарков М.М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве / М.М. Агарков. – М. : АН СССР, 1946. – № 6. – С. 422–436.

14. Флейшиц Е.А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения / Е.А. Флейшиц. – М. : Госюриздат, 1951. – 239 с.

15. Planiol M., Ripert G. Traite elementaire de droit civile / M. Planiol. – Paris, 1946. – 285 p.

16. Белоножкин А.Ю. Содержание и форма злоупотребления субъективным гражданским правом : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А.Ю. Белоножкин. – Волгоград, 2005. – 22 с.

17. Поротикова О.А. Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом / О.А. Поротикова. – 2-е изд. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 280 с.

18. Малейн Н.С. Гражданский закон и права личности в СССР / Н.С. Малейн. – М. : Юрид. лит-ра, 1981. – 216 с.

Анотація

Гуйван П. Д. Часові чинники як межі здійснення суб'єктивного права. – Стаття.

У роботі здійснено дослідження проблематики обмеження суб'єктивних матеріальних прав, зокрема і щодо часових меж їхнього існування та можливої реалізації. Надано наукове розмежування поняттям «здійснення права поза його межами» та «зловживання правом». Зроблено аналіз сутнісного і темпорального проявів цих явищ та критично досліджено наукові концепції щодо цього. Встановлено, що зловживання правом можливе лише тоді, коли воно реалізується у межах наданих особі повноважень і впродовж установленого строку, але спрямоване на порушення прав та інтересів інших осіб, тобто коли дії, вчинені «у своєму праві», не відповідають законодавчо встановленому принципу добросовісності, розумності та справедливості. Вчинки ж особи, здійснені поза межами як змісту (обсягу, призначення) права, так і строків його існування, не можуть вважатися зловживанням. Вони є правопорушенням, оскільки не ґрунтуються на праві. Вне-сено пропозиції стосовно доктринального визначення категорії зловживання права у разі несвоечасності його здійснення.

Ключові слова: зловживання правом, здійснення права поза часовими межами його існування.

Аннотация

Гуйван П. Д. Временные факторы как пределы осуществления субъективного права. – Статья.

В работе проведено исследование проблематики ограничения субъективных материальных прав, в том числе и относительно временных границ их существования и возможной реализации. Проведено научное разграничение понятий «осуществление права за его пределами» и «злоупотребление правом». Сделан анализ сущностного и темпорального проявлений данных явлений, критически исследованы научные концепции по данному поводу. Установлено, что злоупотребление правом возможно лишь тогда, когда оно реализуется в пределах предоставленных лицу полномочий и в течение установленного срока, но направлено на нарушение прав и интересов других лиц, то есть когда действия, совершенные «в своем праве», не соответствуют законодательно установленному принципу добросовестности, разумности и справедливости. Поступки же лица, совершенные за пределами как содержания (объема, назначения) права, так и сроков его существования, не могут считаться злоупотреблением. Они являются правонарушением, поскольку не основываются на праве. Внесены предложения по доктринальному определению категории злоупотребления права в случае несвоевременности его осуществления.

Ключевые слова: злоупотребление правом, осуществление права вне сроков его существования.

Summary

Huyvan P. D. Time factors as limits of the exercise of subjective law. – Article.

In the work, a study was made of the problematic of restricting subjective material rights, including the relatively temporary boundaries of their existence and possible realization. A scientific distinction was made between the concepts “the exercise of law beyond its borders” and “abuse of law”. An analysis is made of the essential and temporal manifestations of these phenomena, and scientific concepts on this subject are critically examined. It is established that the abuse of the right is possible only when it is exercised within the limits of the powers granted to a person and within a set period, but is aimed at violating the rights and interests of others. That is, when the actions committed “in their own right” do not correspond to the legislatively established principle of conscientiousness, reasonableness and justice. Acts of the same person committed outside of both the content (scope, purpose) of the law, and the terms of its existence, can not be considered an abuse. They are an offense, because they are not based on law. Proposals have been made on the doctrinal definition of the category of abuse of law in the event of the inopportunement of its implementation.

Key words: abuse of law, exercise of law beyond the time of its existence.